

## Nazi Campaign of Recruitment and Deportation in the District of Galicia (1941–1944)

UDC: 930.2:314.151.3-054.74(477.83/.86)"1941/1944"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172359>**Aftanas Andrii**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-5480-6144>, [aftanas1995@gmail.com](mailto:aftanas1995@gmail.com)*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)*

### Abstract

The **purpose** of the article is to explain the details of the recruitment and labor mobilization campaigns on the territory of the District of Galicia, as well as to examine what role the Ukrainian Central Committee played regarding the care of those deported to Germany.

The **relevance** of the study is due to the Russo-Ukrainian war and the occupation policy (in particular, the deportation campaign) pursued by the aggressor state on the occupied territories. Considering that it was during the World War II that measures of a similar scale were last undertaken, it is noteworthy to shed light on the forced displacement of Ukrainians from the District of Galicia to Germany for labor purposes.

The findings of the study are based on archival documents, memoirs, and press material, tracing the specific character of the Nazi policy of deportation from the District of Galicia to Germany. According to the results, as part of the mentioned measures, the occupation administration relied on an extensive institutional network of labor offices operating in each district to search for workforce. A major role in this process turns out to have been played by the Information Office, whose main task involved the recruitment of highly qualified specialists. The article analyses the role of the Ukrainian Central Committee and Ukrainian organizations operating in Germany to support the deportees.

**Conclusions.** The population in the District of Galicia was actively recruited as part of the forced labor mobilization for Germany. An important contribution to the labor recruitment campaign was made by the civilian occupation authorities and the Information Office. Practical assistance to the recruited and deported workers came from legal organizations which operated both in the district (the Ukrainian Central Committee) and directly in Germany (the Ukrainian Trust Institution).

**Keywords:** World War II, the District of Galicia, Arbeitsamt (employment agency), recruitment, deportation, Information Office, Ukrainian Central Committee

## Нацистська кампанія вербування й депортації населення в дистрикті Галичина (1941–1944)

**Афтанас Андрій***Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)*

### Анотація

**Мета статті** – розкрити особливості проведення кампанії вербування й трудової мобілізації населення на теренах дистрикту Галичина, з'ясувати роль Українського Центрального Комітету в питанні опіки над депортованими до Німеччини.

**Актуальність** дослідження зумовлюється російсько-українською війною та окупаційною політикою, яку держава-агресор проводить на підконтрольній їй території, зокрема реалізація кампанії депортації населення. З огляду на те, що востаннє подібні за масштабом акції здійснювались в роки Другої світової війни, заслуговує на увагу висвітлення процесів примусового вивезення українців із дистрикту Галичина на працю до Німеччини.

**Результати** дослідження полягають в тому, що на основі архівних документів, спогадів, матеріалів преси простежено особливості реалізації нацистської політики депортації населення з дистрикту Галичина в Німеччину. Встановлено, що у рамках згаданих акцій окупаційна адміністрація спиралася на широку інституційну мережу Урядів праці, які функціонували в кожному окрузі й займались пошуком робочої сили. З'ясовано, що важливе місце у цьому процесі займала діяльність Інформаційного бюро, головним завданням якого було рекрутування висококваліфікованих спеціалістів. Проаналізовано роль Українського Центрального Комітету та українських організацій, що діяли в Німеччині, у питанні надання підтримки депортованим.

**Висновки.** Населення галицького дистрикту активно залучалось до примусової трудової мобілізації на користь Німеччини. Вагому роль у кампанії вербування робочої сили відіграли цивільні окупаційні органи влади, Інформаційне бюро. Практичну допомогу рекрутованим і депортованим робітниками надавали легальні організації, які діяли як у дистрикті (Український Центральний Комітет), так і безпосередньо на теренах Німеччини (Українська установа довір'я).

**Ключові слова:** Друга світова війна, дистрикт Галичина, арбайтсamt, вербування, депортація, Інформаційне бюро, Український Центральний Комітет

Стаття надійшла / Article arrived: 30.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

**Вступ.**

Історія Другої світової війни продовжує залишатися у фокусі дослідників. Незважаючи на значний масив наукових праць, є цілий ряд проблем, які потребують ґрунтовного аналізу й переосмислення. Однією з них є практика рабвикористання населення з окупованих територій у різних секторах економіки нацистської Німеччини. У цьому контексті заслуговує на увагу висвітлення особливостей проведення трудової мобілізації населення в дистрикті Галичина, актуалізованих сучасною суспільно-політичною ситуацією, а саме російською агресією проти України, у рамках якої проводиться активна політика депортації населення із зайнятих територій.

Проблематика рабвикористання населення з окупованих західноукраїнських земель висвітлена у низці досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Особливе місце серед праць означеної тематики займає робота німецького історика Карстена Лінне (2014), який охарактеризував методи й форми мобілізації населення дистрикту Галичина. Процес рекрутування, депортації, умов побуту й праці українців-галичан у Німеччині проаналізовано дослідницею Тетяною Лапан (2008, 2009). Заслуговує на увагу розвідка Ольги Бежук (2016), у якій авторка торкається питання структури й діяльності окупаційних інституцій, які займались вербуванням робочої сили в краї – Львівський арбайтсамт (*Arbeitsamt* – Уряд праці) та Інформаційне бюро (*Informationsbüro*). Проблема використання праці західноукраїнського населення на примусових роботах у Німеччині знайшла своє відображення у публікаціях Галини Стефанюк (2011, 2012, 2018). Історикиня проаналізувала етапи трудової мобілізації, розглянула методи адміністративного тиску та вміло організовану пропаганду для заохочення українців до виїзду в Райх. Не менш важливими є дослідження Емілії Андріїв (2008, 2010), у яких вчена на основі широкого масиву архівних джерел охарактеризувала заходи нацистської цивільної адміністрації щодо трудової мобілізації населення дистрикту Галичина, з'ясувала форми і методи протидії примусовій депортації, здійснила спробу підрахунку кількості жителів краю, вивезених до Німеччини. Значну цінність становить монографія Сергія Гальчака (2003), у якій розкрито політику та практику нацистського окупаційного режиму щодо примусової мобілізації місцевого населення на Поділлі. Варто відзначити аналіз автором політико-ідеологічних засад проведення відповідної кампанії на захоплених територіях. Окремі аспекти пропонованої проблематики висвітлено у працях Марини Михайлюк (2001), Оксани Яшан (2011), Тетяни Турчин (2017), Андрія Боляновського (2000), Костянтина Курилишина (2010), Альони Тронь (2021).

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані збірники документів, матеріали періодичної преси, спогади очевидців, а також відомості фондових збірок Державного архіву Львівської області й Федерального архіву Німеччини (відділення у Фрайбурзі), у якому міститься, зокрема, інформація про функціонування окупаційних органів влади в дистрикті Галичина, залучення місцевого населення до виконання різного роду робіт на території адміністративної одиниці, примусове вивезення працівників у Райх.

**Результати дослідження.**

Восени-взимку 1941 р., після відчутних поразок Вермахту на Східному фронті, для нацистського керівництва стало зрозуміло, що стратегія «бліцкригу» зазнала невдачі. У Німеччині розпочалася активна мобілізаційна кампанія, яка спричинила дефіцит робочих рук у країні. За оцінками німецьких експертів, підприємства воєнно-промислового комплексу потребували додатково близько 1,5 млн. осіб (Eichholtz, 1985, s. 713). З огляду на вказаний фактор було прийнято рішення про залучення вихідців із окупованих територій в економіку Райху.

Для нацистської влади інтерес до західноукраїнських земель, приєднаних після окупації до «польського» Генерального губернаторства (далі – ГГ) як п'ятий дистрикт з центром у Львові, полягав передусім в експлуатації людських ресурсів. Це можна пояснити значними труднощами із виконанням рекрутаційних норм в інших областях ГГ. Саме тому нацистські стратеги відводили важливу роль трудовому потенціалу східногалицьких територій, населення якого можна було б залучити в різні сектори німецької економіки (Linne, 2014, s. 61).

Перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася не з 1941 р. (як на решті української території), а з вересня 1939 р. Передусім тут йдеться про значну частину галичан-військовополонених, які після падіння Польщі опинилися в Райху, де згодом їх перевели до стану цивільних робітників. Іншою категорією населення, яка потрапила до країни на початку війни, були втікачі зі Східної Галичини й Волині, які перебиралися спершу до ГГ, а згодом переїжджали до Німеччини (Лапан, 2008, с. 201-202).

Для швидкого пошуку робочої сили на зайнятих землях створювалися спеціальні органи влади – Уряди праці – арбайтсамти, які проводили облік та розподіл працівників відповідно до їх кваліфікації. Ефективності цьому процесу надавало також поширення на території дистрикту Галичина розпорядження уряду ГГ, яке встановлювало обов'язкову трудову повинність для усього дорослого населення краю віком від 18 до 60 років. Проте нерідко до виконання різного роду робіт залучалися школярі та гімназисти (Стефанюк, 2012, с. 502).

Протягом перших місяців після утвердження окупаційної адміністрації виїзд на роботу до Німеччини у більшості випадків мав добровільний характер. Це зумовлювалося певною історичною тяглістю, оскільки для українців-галичан впродовж останніх десятиліть трудова міграція залишалася однією з головних можливостей заробити гроші, здобути фах, побувати в інших країнах, зокрема й у Німеччині (Лапан, 2008, с. 203). За даними Уряду праці ГГ від 27 вересня 1941 р., з дистрикту Галичина до Німеччини відправилося 42483 чоловіків та 18226 жінок. Із загального числа тих, кого вивозили, 13447 припадало на арбайтсамт Львова, 12988 – Дрогобича, 11 021 – Станіслава (нині м. Івано-Франківськ), 5017 – Тернополя (Сорока, 2005, с. 21). Вже в середині березня 1942 р. місцева преса урочисто повідомляла про відправку 100 тис. робітників до Райху (Великий транспорт, 1942, с. 3).

Завдяки потужній пропагандистсько-агітаційній компанії кількість охочих виїхати на працю до Німеччини була дійсно високою. Однак дуже швидко почали надходити перші розпачливі листи від робітників, реальне життя яких різко відрізнялося від реклами окупантів. Це спричинило зміну настроїв місцевого населення і скорочення потоку добровольців (Патриляк, 2017, с. 81). У зв'язку з невірністю проблеми дефіциту робочої сили в Німеччині було запропоновано універсальну концепцію «чотирьох ступенів примусу» для іноземних робітників: 1) законодавчо утруднити отримання ними роботи чи перехід на іншу роботу на батьківщині; 2) використати для цього безробіття; 3) звести до прожиткового мінімуму допомогу по безробіттю, а у випадку злісного ухилення від роботи не видавати продуктивних карток взагалі; 4) застосувати силу. На думку автора цього підходу міністральдиректора Вернера Мансфельда, такий економічний і правовий тиск змусив би населення окупованих земель відправлятися в Райх (Гальчак, 2003, с. 60).

З метою врегулювання процесу пошуку й відправки працівників до Німеччини окупантами було розроблено «Загальні вказівки щодо вербування і використання робочої сили зі сходу». Згідно з ними німецька влада поділяла робочу силу окупованих східних областей на кілька груп, враховуючи при цьому географічний фактор. До категорії А належали жителі «старорадянських» областей, тобто це були робітники з колишніх радянсько-російських територій, за виключенням Литви, Латвії, Естонії, Білостоцького бецирка (Bezirk – територіальна одиниця) і дистрикту Галичина. Групу В складала робоча сила з Литви, Латвії та Естонії. Група С включала осіб польської народності з ГГ та із приєднаних східних областей. До категорії D належали особи польського походження, які на 1 вересня 1939 р. осіло проживали на приєднаних східних територіях, включаючи

Білостоцький бецирк, ГГ і дистрикт Галичина. Саме до цієї групи відносили українців, росіян та білорусів (Писцьо, 2010, с. 26).

Документ детально регламентував процес рекрутування робітників, їхньої перевірки, умов транспортування в Райх, характеризував особливості розпізнавальних знаків (Писцьо, 2010, с. 26). Так, зокрема, іноземним працівникам непольського походження з ГГ мали видавати ідентифікаційні картки синього кольору, на яких великими друкованими літерами вказувалась їхня національність: «U» – українець, «W» – білорус, «R» – росіянин (Державний обласний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-39, оп. 1. спр. 7. арк. 8).

Важливу роль при підготовці й реалізації кампанії вербування нацистська адміністрація відводила пропаганді. На форми й методи проведення агітаційної діяльності в дистрикті впливали низка факторів. На західноукраїнських теренах, які були приєднані до УРСР лише за два роки до початку війни, радянська влада не почувала себе досить впевнено. Місцеве населення, у менталітеті якого переважали одноосібно-власницькі настрої, не сприймало пропоновану модель соціалізму з її великими колективними господарствами і націоналізацією землі. Водночас широке поширення релігійних поглядів було ще однією характерною особливістю духовного життя галицьких українців, на яку нацистські пропагандисти звертали значну увагу (Грідина, 2009, с. 125). Так, у інструкції, адресованій управлінню поліції безпеки (*Sicherheitspolizei*) та служби безпеки (*Sicherheitsdienst*) дистрикту, йшлося про необхідність формування на окупованих західноукраїнських землях греко-католицьких церковних хорів, танцювально-мистецьких труп, які мали б відправлятися в табори на території Німеччини, де утримувалися галицькі робітники (ДАЛО, ф. Р-185, оп. 1, спр. 386, арк. 39).

Одним з основних засобів впливу на населення були матеріали періодичної преси, які, на думку нацистських чиновників, виступали надійним способом вербування місцевого населення. З перших днів існування окупаційного режиму німецьке командування видавало масовими тиражами листівки, у яких інформувалася громадськість про наміри й кроки нової влади. Крім того, на сторінках часописів містилися дописи та плакати із закликом виїжджати на роботу в Райх, а також окремі листи тих українців, які позитивно описували умови життя й праці в Німеччині (Яшан, 2011, с. 25-26). Варто зазначити, що такого роду публікації піддавалися суворій цензурі, яка була введена на території дистрикту вже в липні 1941 р. Відповідальною особою, яка мала контролювати випуск усієї друкованої продукції в краю, призначили шефа преси Георга Лемана (Михайлюк, 2001, с. 651).

Для того, аби продемонструвати місцевому населенню своє зацікавлення у підготовці кваліфікованих працівників перед відправкою в Райх, з пропагандистською метою на сторінках місцевих видань публікувалась стаття про створення у Львові спеціальної фахової школи, яка мала «...некваліфікованих робітників перетворити у високоартісні кадри робітників.» Тривалість вишкільного курсу, як йшлося далі у дописі, становила шість тижнів і складалась із практичної й теоретичної частин. Перша охоплювала 47-годинну тижневу фізичну працю. Теоретичній складовій відводили значно меншу кількість часу: «...4 години рисунків, 2 години матеріалознавства.» Після завершення навчання учнів відправляли до Німеччини, де на них чекав ще один тримісячний фаховий курс і практика (Aftanas, 2021, s. 335).

Ще одним методом вербування населення стала усна агітація, яку проводили представники редакцій періодичних видань, господарських структур, шкільної освіти, органів окупаційної й місцевої адміністрації (Михайлюк, 2001, с. 656). Останні отримували чіткі інструкції щодо обсягів робочої сили, яку необхідно завербувати шляхом проведення зустрічей із населенням (Андрухів, 2011, с. 210). Про перебіг таких зборів маємо можливість довідатися із дописів преси. Так, газета «Воля Покуття» зазначає, що часто зібрання з метою вербування населення на роботу в Райх проводилися в неділю після богослужіння. Під час зборів керівник громади (війт) зачитував перелік осіб, які підлягали відправці на роботу в Райх. Із тими, хто були проти поїздки, проводили додаткову роз'яснювальну бесіду (Опіка уряду праці..., 1942, с. 4). До цього процесу активно залучали греко-католицьких священників, авторитет яких мав заспокоїти та переконати парафіян у доцільності виїзду до Німеччини (Михайлюк, 2001, с. 656).

Поширеною була практика вербування до нацистських спецслужб вихідців з краю, яких спеціально готували до проведення агітаційно-пропагандистської кампанії щодо пошуку робочої сили. Перед початком співпраці вони проходили анкетування, де вказували свої особисті дані, національну й релігійну приналежність, інформацію про склад сім'ї, відомості про освіту, наявність досвіду військової служби. Серед таких агентів були як українці, так і поляки (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 13, арк. 1-6).

З огляду на зростаючі труднощі, пов'язані з вербуванням працівників у дистрикті, було прийнято рішення створити так звані Інформаційні бюро. Формально вони вважалися самостійними недержавними установами з пошуку робочої сили, але по факту повністю контролювалися Урядом праці. Вже у лютому 1942 р., крім Львова, такі відділення діяли у Станіславові, Дрогобичі та Тернополі (Linne,

2014, s. 69). Для забезпечення масового добровільного виїзду до Райху Інформаційне бюро розгорнуло широку пропагандистську кампанію. Вона включала рекламу німецьких фірм, що дієво переконувала: «... У нас працює вже від довшого часу багато тисяч чоловіків і жінок з Генеральної Губернії в цих самих підприємствах. Додаємо при тому, що їх поведінка й видатність праці вповні нас вдовольє, а з другого боку й самі робітники вдоволені. Запевняємо їм під кожним оглядом справедливу опіку» (Бежук, 2016, с. 70). Особливу увагу в цих повідомленнях приділяли пунктам про умови праці, побут, грошову винагороду, місце проживання. Водночас зазначалось, що будь-яка консультація з цього приводу надається Інформаційним бюро безкоштовно (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 147, арк. 20).

Застосування нового підходу щодо рекрутування населення протягом певного часу було доволі успішним, про що неодноразово наголошували у своїх звітах представники Головної польової комендатури 365 (*Oberfeldkommandantur 365*), штаб якої знаходився у Львові (*Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg* (далі – *BA-MA*) RH 53-23/60, Bl. 7). До Інформаційного бюро надходило низка звернень про допомогу в пошуку роботи не лише для однієї особи (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 144, арк. 12), а й усієї сім'ї (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 144, арк. 38). Натрапляємо також на прохання працевлаштування у великих містах (Берлін чи Відень), зазначаючи при цьому про високий рівень володіння німецькою мовою (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 2, спр. 18, арк. 16). Після того, як було піднайдено необхідну вакансію, представники Інформаційного бюро надсилали детальні вказівки щодо часу й місця відправки в Райх (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 144, арк. 43). Однак не всі охочі виїхати на роботу до Німеччини отримували позитивну відповідь. Серед причин відмови можемо виокремити незавершену службу в Баудінсті (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 144, арк. 2-3), зайнятість у важливих галузях економіки в межах дистрикту (наприклад, на залізниці) (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 144, арк. 52) або ж вікові обмеження (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 158, арк. 35).

Дуже швидко перед окупаційною адміністрацією постала проблема нестачі кваліфікованих кадрів, яку планувалось вирішити організацією спеціальних вузькопрофільних навчально-виробничих майстерень, осередки яких знаходилися у Кракові, Ченстохові й Львові (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 147, арк. 88). Пошуком необхідної робочої сили в дистрикті Галичина займалося Інформаційне бюро, яке поширило значним тиражем оголошення про початок вишкільного курсу з підготовки спеціалістів для підприємств воєнно-промислового комплексу в області літакобудування. Вербуванню підлягали чоловіки у віці від 17 до 45 років. Тривалість навчання становила 2-6 тижнів, після закінчення

якого учнів скеровували на фабрики й заводи вже безпосередньо у самій Німеччині. Протягом усього вишколу проводилась виплата грошової винагороди, розмір якої залежав від віку особи: 17-20-літні отримували 0,7 злотих за годину, 21-25-літні – 0,8 злотих, 26-35-літні – 1 злотий, старші 35 років – 1,1 злотих. На додаткову фінансову підтримку в розмірі 2 злотих щоденно могли розраховувати як одружені, так і неодружені чоловіки. Останні повинні були надати відповідне урядове посвідчення, яке підтверджувало, що вони є єдиними годувальниками своїх сімей (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 147, арк. 41).

Певна частина чоловічого населення краю відгукнулася на вказаний запит окупаційної адміністрації. Про це свідчить велика кількість листів, адресованих Інформаційному бюро у Львові, автори яких зголосилися взяти участь у вишколі (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 158, арк. 4, 9). Для багатьох з них важливими були питання щодо умов прийняття на курси, мови викладання, а також можливості працевлаштування після завершення навчання не лише в Райху, а й на території ГГ, що пояснювалось наміром періодично відвідувати свої домівки (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 158, арк. 22).

Інформаційне бюро вело активне листування із завербованими в Райх галичанами, які часто висловлювали обурення щодо невідповідності задекларованих умов праці й побуту робітників. На адресу української інституції надходили чисельні скарги про неотримання ріднею матеріальних коштів з Німеччини, що обіцяли відповідно до «контракту» (Бежук, 2016, с. 72). До того ж траплялись ситуації неправомірного перерозподілу завербованих осіб, про який не повідомляли заздалегідь. Так, усі 56 робітників, які прямували зі Львова на працю в одне з підприємств судетського міста Бюнаубурга (нині м. Бинов, *Vupov* – Республіка Чехія), не прибули до пункту призначення, оскільки їх скерували на інші фабрики й заводи (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 143, арк. 11). Крім того, гострою залишилась проблема належного транспортування працівників до Німеччини, які інколи могли проводити в дорозі понад тиждень (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 143, арк. 10).

З часом темпи набору робочої сили істотно знизились, що відображено у звітах Інформаційного бюро. Протягом травня 1943 р. Львівське й Станіславівське відділення завербували 466 осіб, з яких 79 транспортували в Райх (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 142, арк. 4). Наступного місяця кількість охочих здобути працю в Німеччині становила 55 осіб, однак добровільно до виїзду зголосилися лише двоє з них (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 142, арк. 2). Така тенденція продовжувала зберігатися і надалі, що призвело до закриття Інформаційного бюро (Linne, 2014, s. 71), яке за час свого функціонування завербувало близько 20 тис. галичан (Андрухів, 2010, с. 12).

Зміни у характері трудової мобілізації були зумовлені як ситуацією на фронті, так і важливими кадровими перестановками, унаслідок яких у березні 1942 р. посаду Головного уповноваженого з питань працевикористання обійняв колишній гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель. Керівник відомства виступав за застосування жорсткого підходу щодо рекрутування місцевого населення. У телеграмі до райхсміністрів східних окупованих територій він наголошував: «... Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включаючи суворе застосування принципу примусової праці з тим, щоб у найкоротший строк потроїти кількість завербованих» (Стефанюк, 2012, с. 503).

Для налагодження комунікації із представниками цивільних органів влади Головний уповноважений здійснював робочу поїздку на окуповані східні території. Під час візиту до Львова влітку 1942 р. Ф. Заукель видав розпорядження про здійснення додаткового набору робітників на території дистрикту, звідки до кінця поточного року мали відправити ще 100 тис. осіб (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 2, арк. 7). Однак такі амбітні плани не відповідали реальній ситуації, оскільки трудовий потенціал краю, за оцінками службовців Оберфельдкомендатури 365, було практично вичерпано (ВА-МА RW 23/14, Bl. 13). Попри це, примусовій мобілізації підлягали навіть робітники, зайняті на важливих для Вермахту підприємствах. Невдоволення з цього приводу неодноразово виражало військове керівництво (ВА-МА RW 23/13, Bl. 7). Крім того, не вплинули на обсяги рекрутування застереження місцевої влади щодо недоцільності вивозу до Німеччини великої кількості працівників, позаяк порушиться баланс із вимогами забезпечення робочою силою окупованих земель та Райху (Айкель, 2005, с. 149).

Посилення заходів щодо пошуку робочої сили розпочалися вже восени 1942 р. Нацистські поліцейні органи здійснювали раптові облави спершу на торговельних ринках і площах, а згодом на залізничних станціях. Часто пасажирів цілих поїздів схоплювали й вивозили вантажівками до Львова для подальшої перевірки документів (Linne, 2014, s. 71). Подекуди мобілізованим навіть не давали можливості попрощатися з рідними перед від'їздом (Лозовчук, 1986, с. 235). Значного поширення набула практика заручництва батьків, молодших братів і сестер доти, доки запланований на депортацію молодий чоловік чи дівчина не з'являвся на пункт відправки (Патриляк, & Боровик, 2010, с. 187).

Свої особливості мав процес вивезення робочої сили з галицького села. На населені пункти розповсюджувалася практика розподілу мобілізаційних планів, які здійснювали волосні старшини, сільські старости (війти), представники громадських організацій, священики. Місцева

влада включала до списку рекрутованих, у першу чергу, сиріт, напівсиріт, неблагонадійний елемент села, багатодітні родини (Лапан, 2009, с. 81). Лише з теренів Тернопільщини планувалось вивезти до весни 1943 р. близько 25 тис. осіб (Бармак, 2012, с. 250). Керівників сільських громад, які не виконували “норм постачання” або в зазначений час не з’явилися за списками тих, кого мали відправити до Німеччини, суворо карали (Шайкан, 2010, с. 29-30).

У великих містах для забезпечення регулярного етапування до Німеччини створювалися пересильні табори. Вони розміщувалися в будинках, двори яких обносили колючим дротом. Осіб, яких там утримували, годували один раз на день рідкою юшкою без картоплі, видаючи по 200 грамів хліба (Біденко, 2007, с. 25). У Львові, зокрема, такий пересильний табір функціонував поблизу залізничного вокзалу, де відбувався розподіл заарештованих під час облав людей, частину з яких відправляли на працю в Райх (Мамчур, 2009, с. 36).

Зі збільшенням масштабів депортації робочої сили з України до Німеччини посилювався опір місцевого населення, який набував або колективного характеру, або індивідуальних форм. Переважно українці-галичани саботували будь-які розпорядження щодо вивозу в Райх чи вдавалися до ризикованих втеч. Такий спосіб уникнення примусової депортації особливо застосовувався в областях із великими лісовими масивами. З огляду на це окупаційна влада все частіше вживала репресивні заходи. Траплялися ситуації, коли за відмову їхати до Німеччини нацисти вчиняли розправу над мешканцями усього села (Стефанюк, 2012, с. 505).

Українське населення краю шукало «легальних» способів уникнути вивезення до Німеччини. Одним з них стало отримання фіктивної медичної довідки про непридатність до праці. Доволі ефективною була також практика підкупу дрібного посадовця окупаційної адміністрації – поліцей, старости, працівника арбайтсамту (Стефанюк, 2018, с. 65-66). З початком набору до лав дивізії «Галичина» для молоді з’явилася альтернатива примусовій праці в Райху. Велику кількість охочих вступити до новоствореного формування нацистське керівництво оцінювало як вагомий політичний успіх, розуміючи у той же час господарські ризики, які випливали зі здобутків цієї кампанії (ВА-МА RW 23/14, Bl. 9). Очільник дистрикту Галичина Отто Густав Вехтер (1942–1944) вважав, що існувала реальна загроза зриву мобілізації робочої сили для праці на воєнну економіку Райху. Тому німецькі інстанції не лише обмежили вступ добровольців до цього бойового з’єднання, а й заборонили приймати до нього українських робітників із Райху, котрі прибували на територію Галичини у відпустку (Боляновський, 2000, с. 83).

Важливе місце в кампанії трудової мобілізації населення відігравала діяльність Українського Центрального Комітету (далі – УЦК), створеного навесні 1940 р. До окупації Східної Галичини установа займалася питаннями організації культурно-освітнього та господарсько-економічного життя українців на території ГГ (німецької окупаційної зони), виступаючи водночас посередником між нацистською адміністрацією та українським громадянством (Андрухів, & Ковалик, 2011, с. 79). Професор Володимир Кубійович, керівник УЦК, проводив так звану «реальну політику», яка полягала у тому, щоб при дотриманні формальної лояльності до німецької влади зберегти місцеве населення від переслідувань, захистити права українців у дистрикті Галичина, запобігти надмірному вивозу людей на працю в Райх (Лапан, 2009, с. 74).

Перед відправкою до Німеччини мобілізованим рекомендували отримати спеціальне посвідчення – виказку (*ausweis*), у якій вказувалась графа національності. Процес їхньої видачі розпочався у грудні 1941 р. Щоб отримати документ комітету, працівник повинен надати метрику чи посвідчення особи та дозвіл від мужа довір’я. Видачу виказок могли здійснювати делегатури, волосні делегати і мужі довір’я від Українського окружного комітету (Турчин, 2017, с. 112-113). Якщо робітник не міг представити відповідних документів, то тоді треба було у перехідному («пересильному») таборі знайти одного-двох українців, котрі підтвердили б його особу (Тронь, 2021, с. 166). Наявність вказаного посвідчення звільняла працівників від сплати окремого 15% податку, а також надавала низку переваг – право на відпустку (Приїзди домашньої прислуги, 1942, с. 4), пересилання заощаджень додому (Переказування заробітків, 1942, с. 3).

Свавілля представників карально-репресивних структур під час проведення масових облав та арештів не залишилося поза увагою проводу УЦК. У одному з листів, адресованих генерал-губернатору Гансу Франку (1939–1945), Володимир Кубійович висловив занепокоєння щодо насильницьких методів набору робітників із дистрикту: «... Загальна нервовість ще більше посилюється неправильними методами «вербування» робочої сили, що все частіше застосовуються останніми місяцями. Дике безцеремонне полювання на людей, що проводиться скрізь у містах і селах, на вулицях, площах, вокзалах, навіть у церквах, а також уночі у помешканнях, похитнуло в населення почуття безпеки» (Лапан, 2015). Для розв’язання окресленої проблеми пропонувалось створити спеціальну дорадчу комісію, яка б консультувала різні органи влади щодо обсягів і методів проведення трудової мобілізації населення (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 148, арк. 41). Однак згадана ініціатива так і не була реалізована.

Наприкінці 1942 р. при Відділі суспільної опіки УЦК заснували громадську організацію «Комісію опіки над українськими робітниками з генерал-губернаторства» а також виділили посаду «референт опіки над робітниками в райху», яку посів Юрій Герман (Лапан, 2015). Проте лише з березня наступного року комісія отримала змогу повноцінно проводити свою діяльність. До сфери її компетенції входили надання допомоги працівникам у збірних таборах, створених у Львові, Станіславові, Дрогобичі, Перемишлі, супровід ешелонів із завербованими до місць призначення на території Німеччини (Курилишин, 2010, с. 211).

Опіка УЦК над українськими робітниками, як і іншими категоріями населення, передбачала діяльність у рамках офіційних органів. Життя галицьких працівників у Райху координували дві структури: Імперський земельний стан (*Reichsnährstand*) і Німецький фронт праці (*Deutsche Arbeitsfront*) (Тронь, 2021, с. 166). З останнім тісно співпрацювала створена ще 15 жовтня 1938 р. Українська установа довір'я (далі – УУД), завданням якої було обстоювання соціальних інтересів бездержавних українців у Третньому Райху, налагодження їхнього зв'язку з державними інституціями, забезпечення паспортами та видача посвідчень особам про належність їх до української національності, які надавали їм рівні з іншими іноземцями права в Німеччині (Кулеша, 2014, с. 268). Постійне перебування при УУД окремого представника від УЦК свідчить про налагоджену взаємодію інституцій в питанні опіки галицьких робітників у Німеччині (Курилишин, 2010, с. 210).

Нацистська політика працевикористання залишила багато українських родин без годувальників та робочих рук. Тому громадські інституції, зокрема УЦК, опікувалися сім'ями депортованих у Райх галичан. Їх брали на облік, надавали допомогу в обробітку землі, здачі продовольчого контингенту, підтримували матеріально і морально (Лисенко, 2016). За ініціативи УЦК у березні 1943 р. розпочався масштабний великодній збір продуктів та речей першої потреби для галичан, які перебували на праці в Райху (ДАЛО, ф. Р-185, оп. 1, спр. 386, арк. 151). Долучились до цієї акції усі низові структури УЦК, а особливо Жіноча головна секція, косівське відділення якої в короткі терміни спромоглося відправити 266 харчових пакунків (З діяльності Районової секції, 1943, с. 6). Водночас у низці великих німецьких міст, де знаходилися осередки українських робітників, вдалось організувати свято «Писанки». Так, наприклад, у Ганновері участь в урочистостях взяло понад сто галичан, до яких із вітальним словом звернулись представники УУД та її підрозділів (Український Великдень, 1944, с. 3).

Важливим чинником, який впливав на вибір методів вербування і депортацій, була активізація руху Опору, про яку неодноразово наголошували у

своїх рапортах військові. У одному з них йшлося, що з середини липня 1943 р. ситуація з громадським порядком і безпекою в дистрикті стала дуже загрозливою, оскільки не вдалось нейтралізувати основні з'єднання українського підпілля та радянських партизанів (ВА-МА RW 23/15, Вл. 3). Саме тому з 10 жовтня 1943 р. на західноукраїнських землях запроваджено надзвичайний стан, який тривав до кінця окупації. Він супроводжувався масовими облавами, прилюдними розстрілами заручників, примусовими депортаціями до Німеччини (Кучер, & Стефанюк, 2011, с. 410). Посилення карально-репресивних заходів з боку нацистської адміністрації призвело до остаточної втрати лояльності серед місцевого населення, яке очікувало на швидке звільнення краю Червоною армією не пізніше різдвяних свят (ВА-МА RW 23/15, Вл. 3).

З наближенням фронту фактично вся влада в дистрикті перейшла до рук військових, а цивільна адміністрація існувала лише формально. У ставленні до місцевого населення вони розділилися на дві групи. Це проявилось у вирішенні питання мобілізації на роботи до Райху та до служби в німецькій армії в останні дні окупації. Представники партії, гестапо, поліції і надалі здійснювали «акції лову» на чоловіків до війська і на роботу в Німеччину. Натомість керівництво Вермахту не проводило масштабних заходів щодо рекрутування й примусової депортації населення (Андріїв, 2008, с. 242). За роки окупації з теренів дистрикту Галичина до Німеччини відправили близько півмільйона осіб (Андріїв, 2010, с. 12).

#### Висновки.

Залучення населення з окупованих теренів в економіку Райху було складовою нацистського «нового порядку». Протягом перших місяців після утвердження цивільної адміністрації виїзд українців-галичан до Німеччини здійснювався на добровільних засадах, що зумовлювалось історичною традицією трудової міграції населення в попередні десятиліття. Важливе місце в політиці набору робочої сили в дистрикті Галичина займала діяльність відділу пропаганди. Для рекрутування населення на сторінках періодичних видань публікувались повідомлення й дописи із закликом виїжджати в Райх, а також широко застосовувалась практика усної агітації, яку проводили представники органів окупаційної й місцевої влади, вихідці з краю, завербовані нацистськими спецслужбами. Помітну роль у трудовій мобілізації населення відіграло Інформаційне бюро, яке під виглядом «неурядової» організації займалося пошуком висококваліфікованих працівників.

Зі зменшенням потоку добровольців окупаційна влада все частіше вдавалась до примусових методів вербування, які згодом набули надзвичайно жорстоких форм: сімейне заручництво, масові облави й арешти, розправи у випадку відмови

від депортації. Посилення карально-репресивних заходів зумовили пошук стратегій уникнення примусовій депортації в Райх, однією з яких став вступ до лав дивізії «Галичина». Заслуговує на увагу висвітлення позиції УЦК щодо залучення вихідців з краю в економіку Райху, а саме намагання вплинути на надмірні рекрутаційні плани нацистських

чиновників. Крім того, за посередництва інституції мобілізовані отримували спеціальні посвідчення-виказки, які надавали певні переваги робітникам у самій Німеччині. У координації з УУД для завербованих в Райху організовувались також благодійні акції, урочистості з нагоди великих релігійних свят.

## БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Айкель, М. (2005). «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. *Український історичний журнал*, 6, 139–160.
- Андріїв, Е. (2008). Вплив суспільно-політичної та військової ситуації на політику трудових депортацій у Галичині в роки німецької окупації (1941–1944). *Питання історії України*, 11, 239–243.
- Андріїв, Е. П. (2010). *Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944 рр.)*. (Автореферат дисертації канд. іст. наук: 07.00.01). Л.
- Андрухів, І., & Ковалик, В. (2013). Культурно-освітнє життя на Станіславщині в умовах нацистського окупаційного режиму. *Схід*, 3(110), 78–83.
- Андрухів, О. І. (2011). Організаційно-правові заходи органів радянської влади у вирішенні питання репатріації в 1945–1947 рр. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*, 4, 209–216.
- Бармак, М. (2012). Тернопільщина в роки Другої світової війни. *Волинь і волинці у Другій світовій війні: збірник наукових праць* (246–251). Луцьк: Волинський нац. університет ім. Лесі Українки.
- Бежук, О. (2016). Стан і проблема примусових робітників дистрикту «Галичина» в матеріалах Львівської біржі праці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*, 1, 69–73.
- Біденко, Н. І. (2007). Українські оstarбайтери. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні наук*, 10, 23–28.
- Боляновський, А. (2000). *Дивізія Галичина. Історія*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Великий транспорт робітників до Райху. (1942). *Львівські вісті*, 58, 3.
- Гальчак, С. (2003). «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня».
- Гридіна, І. (2009). Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність). *Український історичний журнал*, 3, 123–132.
- Державний архів Львівської області.
- З діяльності Районової секції в Косові. (1943). *Воля Покуття*, 24, 6.
- Кулеша, Н. (2014). «Працюємо не для особистих користей, а для вічних інтересів нашої України»: діяльність українських громадських організацій у Німеччині у роки Другої світової війни. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*, 6, 262–276.
- Курилішин, К. (2010). *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси*. Львів: НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.
- Кучер, В. І. & Стефанюк, Г. В. (2011). Окупаційний режим в дистрикті «Галичина». *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття*. К.: Наукова думка.
- Лапан, Т. (2015). *Діяльність українських громадських організацій на захист становища депортованих українських робітників у III Райху. Етнічна культура українців*. Відновлено з <http://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/02/3-1.pdf>
- Лапан, Т. (2008). Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, 11–12, 198–223.
- Лапан, Т. (2009). Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.*, 12, 73–86.
- Лисенко, О. (2016). *Благодійні акції як формат соціальної солідарності в Західній Україні, 1939–1945*. Відновлено з <https://uamoderna.com/md/lysenko-war-time-charity>
- Лозовчук, В. (1986). *Стежками життя гуцула Березуна. Спогади*. Вінніпег.
- Мамчур, І. (2009). *Нас доля світами водила. Сторінки пережитого*. Львів: Видавництво «Афіша».
- Михайлюк, М. (2001). Німецька пропаганда в Україні. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. *Історичні нариси* (с. 644–658). К.: Видавництво «Наукова думка» НАН України.
- Патриляк, І. & Боровик, М. (2010). *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Київ; Ніжин: Вид-во НАН України, ПП Лисенко М. М.
- Патриляк, І. (2017). Тотальна війна на винищення: окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні (1941 – 1944 рр.). Я. Примаченко (Ред.), *Від Рейхстагу до Івдовіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій*. Київ: Клуб сімейного дозвілля.

- Переказування заробітків робітників з Райху. (1942). *Воля Покуття*, 29, 3.
- Писцьо, В. Р. (2010). Примусовий характер заходів німецької вербувальної кампанії на Рівненщині. *Збірник наукових праць. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Серія : «Історія та географія»*, 39, 24-29.
- Приїзди домашньої прислуги з Райху до родин в Генерал-Губернаторстві. (1942). *Воля Покуття*, 27, 4.
- Сорока, Ю. (2005). Примусова депортація і насильницька система праці на західноукраїнських землях в роки німецького окупаційного режиму. *Етнічна історія народів Європи*, 19, 21-24.
- Стефанюк, Г.В. (2012). Трудові депортації населення Східної Галичини й Волині в Німеччину (1941–1944 рр.). М. М. Кучерепа (Упоряд.), *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць (за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області)* (с. 502-506). Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки.
- Стефанюк, Г.В. (2018). Працевикористання українців Східної Галичини та Волині як складова нацистської політики в 1941–1944 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*, 6, 63-68.
- Тронь, А. Ю. (2021). *Діяльність Українського центрального комітету в Генеральній губернії: гуманітарна сфера.* (Дисертація канд. іст. наук: 07.00.01). Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка, Київ.
- Турчин, Т. Р. (2017). *Джерела до вивчення історії примусової праці та репатріації українців Станіславщини (1941-1953 рр.).* (Дисертація канд. іст. наук: 07.00.06). Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ.
- Український Великдень у Ганновері. (1944). *Нова доба*, 19, 3.
- Шайкан, В. (2010). *Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941-1944.* Київ.
- Яшан, О. О. (2011). Основні засоби ведення нацистської пропаганди на території України (1941–1944 рр.). *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*, 17(3), 22-28.
- Aftanas, A. (2021). Wirtschaftspolitik der Deutschen Besatzungsbehörde im Bezirk Kolomyia (gemäss Zeitung "Volya Pokuttya" 1941–1944). *The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 1, 325-341. *Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg*.
- Eichholtz, D. (1985). *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945. Band 2 1941-1943.* Berlin: Akademie-Verlag.
- Linne, K. (2014) Arbeiterrekrutierung in Ostgalizien 1941 Bis 1944: Zwischen Freiwilligkeit Und Menschenjagden. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, 62(1), 61–88.

## REFERENCES

- Aftanas, A. (2021). Wirtschaftspolitik der Deutschen Besatzungsbehörde im Bezirk Kolomyia (gemäss Zeitung "Volya Pokuttya" 1941–1944). *The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 1, 325-341.
- Aikel, M. (2005). «Due to the lack of people ...» German policy of labor recruitment and forced deportations of workers from the occupied regions of Ukraine in 1941–1944. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 139-160.
- Andriiv, E. (2008). The influence of socio-political and military situation on the policy of labor deportations in Galicia during the German occupation (1941-1944). *Pytannia istorii Ukrainy*, 11, 239-243.
- Andriiv, E. P. (2010). *The mobilization of Galicia's labor population by Nazi Germany (1941 - 1944).* (Avtoreferat dissertation kand. ist. nauk: 07.00.01). Lviv.
- Andruxhiv, I. & Kovalyk, V. (2011). Cultural and Educational Life in Stanislav region in the Nazi occupation regime. *Skhid*, 3, 78-83.
- Andruxhiv, O. I. (2011). Organizational and legal measures of the Soviet authorities in solving the issue of repatriation in 1945 – 1947. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho*, 4, 209-216.
- Arrivals of domestic servants from the Reich to families in the General Government. (1942). *Volia Pokuttya*, 27, 4.
- Barmak, M. (2012). Ternopil region during the Second World War. *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats.* (pp. 246-251). Lutsk: Volynskyi nats. universytet im. Lesi Ukrainky.
- Bezhuk, O. (2016). Status and problem of forced workers of the districts Galicia in the materials of the Lviv Labor Office. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii*, 1(3), 69-73.
- Bidenko, N. I. (2007). Ukrainian Ostarbeiters. *Naukovi zapysky KDPU. Serii: Istorychni nauky*, 10, 23-28.
- Bolianovskiy, A. (2000). *Division Galicia. History.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. *Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg*.
- Eichholtz, D. (1985). *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945. Band 2 1941-1943.* Berlin: Akademie-Verlag.
- Guardianship of the labor government over unemployed and landless villagers. (1942). *Volia Pokuttya*, 29, 4.
- Halchak, S. (2003). «Eastern workers» from Podillia in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to the enslavers. Vinnytsia: «Knyha-Veha» VAT «Vinobldrukarnia».
- Hridina, I. (2009). The influence of Nazi propaganda on the spiritual life of the population of Ukraine (technologies, mechanisms, and effectiveness). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 123-132.
- Kucher, V. I. & Stefaniuk, H. V. (2011). The occupation regime in the district Galicia. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia* (pp. 392-412). K.: Naukova dumka.
- Kulesha, N. (2014). «We work not for personal benefits, but for the eternal interests of our Ukraine»: the activity of Ukrainian public organizations in Germany during the Second World War. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 6, 262-276.

- Kurylyshyn, K. (2010). *Ukrainian life in the conditions of German occupation (1939-1944): according to the materials of the Ukrainian-language legal press*. Lviv: NAN Ukrainy, LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka, Lvivske viddilennia Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho.
- Lapan, T. (2006). *Activities of Ukrainian NGOs to protect the situation of deported Ukrainian workers in the third Reich. Etnichna kultura ukrainsiv*. Retrieved from <http://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/02/3-1.pdf>
- Lapan, T. (2008). Oral histories of Galician ostarbaiters: specifics of forced experience. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbirnyk*, 11-12, 198-223.
- Lapan, T. (2009). Features of memories of Western Ukraine's residents of slave and forced work in Nazi Germany. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. st.*, 12, 73-86.
- Linne, K. (2014). Arbeiterrekrutierung in Ostgalizien 1941 bis 1944: Zwischen Freiwilligkeit und Menschenjagden. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, 62(1), 61-88.
- Lozovchuk, V. (1986). *The paths of the life of hutsul Berezun. Memoirs*. Vinnipeh.
- Lysenko, O. (2016). *Charity actions as a format of social solidarity in Western Ukraine, 1939-1945*. Retrieved from <https://uamoderna.com/md/lysenko-war-time-charity>
- Mamchur, I. (2009). *The fate of the world drove us. Pages of experienced*. Lviv: Vydavnytstvo «Afisha».
- Mykhailiuk, M. (2001). *German propaganda in Ukraine. Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy*. K.: Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy.
- On the activities of the District Section in Kosovo. (1943). *Volia Pokuttia*, 24, 6.
- Patryliak, I. & Borovyk, M. (2010). *Ukraine during the Second World War: an attempt at a new conceptual point of view*. Kyiv; Nizhyn: Vyd. PP Lysenko M. M.
- Patryliak, I. (2017). Total war of extermination: the occupation regime of Germany and its allies in Ukraine (1941-1944). Ya. Prymachenko (Ed.), *Vid Reiskhtahu do Ivodzimy. U polum'i viiny. Ukraina ta ukrainsi u Druhii svitovii*. Kyiv: Klub simeinoho dozvillia.
- Pystso, V. R. (2010). The coercive nature of the German recruitment campaign in the Rivne region. *Zbirnyk naukovykh prats. Kharkivs'kyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody. Seriia: «Istoriia ta heohrafiia»*, 39, 24-29.
- Remittance of workers' earnings from the Reich. (1942). *Volia Pokuttia*, 29, 3.
- Shaikan, V. (2010). *The everyday life of Ukrainians during the German occupation. 1941-1944*. Kyiv.
- Soroka, Yu. (2005). Forced deportation and violent labor system in the western Ukrainian lands during the years of the German occupation regime. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 19, 21-24.
- State Archives of Lviv Region.
- Stefaniuk, H. V. (2012). Labor deportations of the population of Eastern Galicia and Volyn to Germany (1941–1944). M. M. Kucherepa (Uporiad), *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats (za materialamy V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoii podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi oblasti)* (pp. 502-506). Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky.
- Stefaniuk, H. V. (2018). The use of Eastern Galician and Volhynian Ukrainians' Labour as Part of the Nazi Policy in 1941–1944. *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, 6(379), 63-68.
- Tron, A. Yu. (2021). *Ukrainian Central Committee Activities in the General Government: the Humanitarian Sphere*. (Dissertation kand. ist. nauk: 07.00.01). Kyiv. nats. un-t imeni T. Shevchenka, Kyiv.
- Turchyn, T. R. (2017). *Sources for studying the history of forced labour and repatriation of Ukrainians of Stanislavshchyny (1941–1953)*. (Dissertation kand. ist. nauk: 07.00.06). Prykarpatskyi natsionalnyi un-t im. Vasylia Stefanyka. Ivano-Frankivsk.
- Ukrainian Easter in Hanover. (1944). *Nova doba*, 19, 3.
- Yashan, O. O. (2011). The primary means of conducting Nazi propaganda in Ukraine (1941–1944). *Humanitarnyi visnyk. Seriia: Istorychni nauky*, 17(3), 22-28.